

ENGELSFORS

HISTORIA

Engelsfors.

järnbruket som uppstod 1822

och som försvann 74 år senare.

En nutida besökare på Engelsfors finner där en gammal vacker skogvaktarbostad, några moderna och moderniserade skögarbetarbostäder samt ett par förrådsbyggnader, vilka sistnämnda själva tydligt visa, att de ha tillkommit och tjänat under en tidigare epok. Utmed Engelsforsån, som än brusar än porlar genom det lilla samhället upptäcker besökaren skröpliga gamla dammar, vattenrännor och jordbankar och han kanske undrar och frågar: vad, när, varför om dessa rester av människors arbete. För de intresserade lämnas här en sammanställning från olika källor om platsens och brukets historia. Ingen nu levande har sett bruket i gång, men söner till dem som voro med ha berättat vad de hört som unga. Deras berättelser fyller luckor i det som kan utläsas ur tillgänglig litteratur.

För inte alls länge sedan - för bara några hundra år sedan - var Engelsforstrakten en otillgänglig utmark, en skogstrakt dit stigar, klövjevägar ledde från kyrkbyarna Smedby och Torsåker. Bästa vägen, vinter som sommar var ändock den över sjöarna. Vilka människor och vad de hette som först sökte sig dit kommer ingen att få veta något om, men generationer av män och kvinnor ha förvisso levat sitt fattiga liv däruppe i skogen, jagat och fiskat, röjt och odlat. Åkerlappar är dessa människors enda efterlämnade minne. Låt oss titta på nedanstående karta från år 1653.

Då fanns i trakten endast några torp, som ansågs värda att anteckna. Det var Krutbrennarens torp, Anders Lass torp och Gagne Per Moss torp norr om Eidsken. Älängsvall fanns vid sjön Älängen och Mechel finnes torp ungefär vid Vestervik. På en ca 100 år senare karta återfinnas samma torp vid Glas å,

men då hade Glas kvarn tillkommit samt Edske bergsmanhytta. Den förste bebyggare i trakten, som nämnes vid namn är Jöns Pederson, som år 1578 byggde en fäbod vid Alängen. Än mellan sjöarna Alängen och Edsken hette i gammal tid Glas å. Numera kallas den Alängsån ovanför Engelsfors och Engelsforsån nedom Engelsfors. Glas å rann länge så som naturen danat den utan att människor tog dess lilla vattenkraft i anspråk.

Ovannämnde Jöns Pederson hade byggt sin fäbod vid Alängen, men marken ägdes av Lars Göransson på Hinshyttan. Denne ville inte ha fäboden på sin mark, varför han och hans folk brände ned hela anläggningen. Detta hänsynslösa förfarande blev rättssak, varvid Göransson ålades att betala de brända husen, men Pederson förbjöds att vidare ha fäbod där.

Vattenverk i äldre tid

Den första anläggning man känner till för användning av vattenkraften i Glas å gjordes omkring år 1650, då en "gammal krutbrännare Hans Andersson anlade en kruthammare i Glas ån". Det måste ha varit där hammarsmedjan senare anlades. Hans son Anders Hansson anlade år 1664 med stöd av borgmästaren Olof Larsson i Falun ett krutverk "litet längre upp i samma å". Engelsforsbon Anders Fredrik Sundström utpekade år 1952 (han var då 92 år gammal) den plats i ån där han av gammalt hört att en krutstamp skall ha varit belägen. Det var förmodligen platsen för denne Larssons krutstamp och det var ca 500 m nedom sjön Alängen. Borgmästare Larsson som en tid hade lämnat ekonomisk hjälp till de båda företagen måste år 1677 ta "desse hamrar uti sin betalning efter som där fanns intet annat att betala med". De båda krutbrännarnas död inträffade ungefär samtidigt och kruttillverkningen vid Glasån torde ha upphört år 1677.

År 1663 fick bruksinspektör Thomas Carlsson Jedeur tillstånd av tinget i Husby att anlägga en såg i Alängsån nedom krutbruket.

De myndiga brukspatronerna vid de stora järnbruken, Rosenberg på Kloster och Rückersköld på Stjernerund utvidgade sina verk, byggde nytt och förbättrade. Men tillgången på vattenkraft bestämde övre gränsen för produktionen. Det är ganska svårt för nutidens människa att rätt förstå deras tekniska problem. Nu drar man tre trädar långa vägar och får kraft vart man vill. De måste utslutande tänka i vattenkraft och lägga sina maskiner där vattnet rann. Därför måste de hålla ett öga på tillfällena att komma över mera vattenkraft och sluga och på lång sikt beräknande manipulationer voro ej ovanliga i sådant syfte. Såväl Stjernerund som Kloster hade under 1700-talet genom olika förvärv fått fotfäste både vid Alängsån och vid Silverhytteå strömmen. Striden om dessa strömmar var hård mellan de båda bruken under 1750-talet. Genom en förlikning år 1763 och en skriftlig överenskommelse år 1786 löstes tvisten på ett sätt, som innebar att Stjernerund kunde utnyttja Silverhytteå för sina syften och Kloster fick fria händer vid Glasån. Då talades det endast om att Kloster behövde bygga en sågkvarn vid Glasån, men den senare utvecklingen synes visa

att man redan då hade planer för en mera omfattande användning av vattenkraften. Under 1800-talets första år inköpte klostrets bruk ytterligare skogsområden omkring Glas å, så att de kom att äga åns båda stränder mellan sjöarna Alängen och Edsken. Den 30 sept. 1813 sålde Rosenborg klostrets bruk till herrar justitieradet Samuel Noreus, major Leonard Gyllenhaal och brukspatron Carl Erik Lagergren. De nya ägarna med Lagergren som brukspatron fortsatte bruksdriften efter Rosenborgs linjer. Våren 1819 byggdes en såg med två ramar och nödiga boningshus vid Glasån. Sågen byggdes vid nedre fallet på västra sidan i ån mitt emot den urgamla skvaltkvarnen på östra sidan. A. Strömberg hette byggmästaren, som sedan antogs till styresman på platsen och fick bebo Fullens hemman. Vid denna tid fanns även en skvaltkvarn vid Alängsvall d.v.s. vid sjön Alängen.

Ättjärnbruk blir till.

Plåttillverkningen vid kloster gick bra och man hade kunnat avsätta ännu mera. För att kunna öka tillverkningen måste man ha mera ämnesjärn. Hittills hade stångjärnsmedjorna i Kloster, Långshyttan och Ehret försett plåtverket med ämnen, men de förmådde ej tillverka mera. Dessa smedjor fick tackjärnet från Långshyttans och Löfsjö masugnar men även från andra bruk.

Det blev vattenkraften i Alängsån som skulle hjälpa Klosters bruk ur det närmaste trångmalet med plåtämnen. Bergmästaren C.I. Kinman anmodades upprätta ett förslag till hammarsmedja vid fall nr två i Alängsån. Kostnaderna beräknades till 10.975 riksdaler riksgälds. Den 1 juli 1821 gjordes bergmästarundersökning av Abraham Hülphers och i maj 1822 fick man bergskollegii resolution med privilegier för en härd med 450 skeppspunds årligt smide. Byggnadsarbetet sattes genast i gång. Det nya bruket fick namnet Engelsfors och C.R. Hellberg från Sund blev hammarsmedmästare.

Redan 1824 tillverkades 30 ton plåtämnen och produktionen ökades i jämntakt under de följande åren. Plåttillverkningen vid Kloster ökade avsevärt efter Engelsfors tillkomst. Endast sällan kunde man tillverka 150 ton plåt per år tidigare. År 1824 tillverkades 195 ton. Kloster var då landets ledande plåtverk; större än både Fagersta och Nyby. År 1853 tillverkades 169 ton plåtämnen vid Engelsfors. Det var en tyskhärd som från början anlades, men den 15 april 1833 medgav bergskollegium att den fick ändras till lancashirehärd och därjämte fick en särskild räkningshärd anläggas. Lancashirehärden slopades efter ca 4 år och man införde åter en tyskhärd, för vilken användes varmbläster. Den 16 nov 1854 gav bergskollegium tillstånd att med bibehållande av de särskilda bruksstämplarna även begagna en gemensam stämpel för klosterbrukens stångjärnsmede. Det var den numera välkända stämpeln »K».

På 1850-talet hände mycket vid Engelsfors. Lancashiremetoden infördes 1855 ånyo och man tillverkade icke längre plåtämnen utan huvudsakligen smältstycken, som sändes till Kloster och Långshyttan för vällning och utsträckning. Vid den tiden var frågan om en järnväg Gefle-Falun under uppsegling och Kloster

överbågde att ansluta med en järnväg från Born till Långshyttan. Vgstakare prövade och kartlade olika sträckningar genom den oländiga terrängen över Riskebo bl.a. Men n så länge föredrog man att lita till landsvägar och sjövägar. ver sjöarna hade frakter sedan länge skett i stora flatbottnade prmar liknande ekor. r 1857 beslöt man bygga landsväg mellan Långshyttan och Fullen för att därifrån sedan kunna använda sjövägen mot Engelsfors och Edsken. Den vägen byggdes 1860 av gagnefskarar. Arbetsstyrkan var 80 man och arbetet leddes av "förmans-Erik", vgbyggmstaren Eric Olsson från Gagnef och Brtjrna. Inspektor Svedberg på Långshyttan " var stridande emot mig angående vgens brytning", säger Olsson, men "han måste till sist medgiva att en sådan har aldrig blivit byggd i Dalarna". Senare, r 1866 byggdes landsvägen Engelsfors - Born och slutligen förenades Engelsfors och Fullen med en landsväg. Arbetsstyrkan var då 70 man och förtjänsten var 1:50 & 2:- kr per dag. Det året öppnades Born station för allmän trafik. Stationen sköttes i början från Hofors men blev självständig station 1872. Det var minnsan stora händelser fr Engelsfors. Landsvägen förbi Engelsfors drog över Nydammen, vilken samtidigt byggdes för att reglera och tillvarata vattentillgången. Men lngsn var icke enda vattendraget. Just ned mot smedjan mynnade rlaxbobcken av gammalt. I den byggdes 1871 Tubdammen, som stdkom en sjö där det förr var torra land. Från dammen byggdes en trtub ned till smedjan. Rester av denna tub synas ännu. Tubdammen förenades drjnte med Nydammen medels en grävd kanal, som synes av kartan. På så sätt kunde båda vattendragens vatten ledas genom tuben, varigenom vattnets kraft bättre kunde utnyttjas. Engelsforsverket utvidgades till att omfatta tre smlthrdar, en vllugn och tre hamrar. Ett kolhus fr 3000 stigar byggdes även som bostäder för 16 familjer. Detta blev färdigt 1872. I samband med att bruksgarna r 1868 förvärvade Edske hytta förflyttades en del personal från Engelsfors till Edsken men terflyttades nr ombyggnaden vid Engelsfors var färdig. Ombyggnaden och edskepdraget medförde att r 1869 tillverkades endast 112 ton smältstycken vid Engelsfors mot ca 670 ton åren före och fter.

I november 1871 förvärvades Stjrnsunds bruk av Klosters bruksägare och Klosters Aktiebolag bildades året där på. I samband därmed företogs en del om-läggningar av verksamheten vid företagets olika bruk. Fr Engelsfors del medförde brukssammanslagningen att produktionen frubblades, då smältstycken nu skulle levereras även till Stjärnsund. Transporterna var ett svårt problem för Klosterbruken. fter tillkomsten av Born station syftade man till en kombinerad jrnbane-och sjtransportled Långshyttan - Stjärnsund - Engelsfors - Born. Början gjordes med jrnbanan Born - Glas (med stickepr till Engelsfors), som kunde trafikeras r 1874; till en början med hsttrafik och r 1880 med lokomotiv.

r 1876 skedde betydande förändringar inom Klosters Aktiebolags verk. mestillverkningen fr Kloster flyttades till Stjärnsund, drett nytt valsverk inrättats. Under åren 1878 - 1885 trängde sålunda bessemergten undan de dyrare

lancashiresmältstyckena. Det lancashirsmide som drevs i Engelsfors åren mellan 1885 och 1895 kom därför att bli av ytterst ringa omfattning. Redan 1882 hade man beslutat att nedlägga smältsmidet i Engelsfors och att i stället dit överflytta manufakturtilverkning från Stjernaund, vilket också blev fallet. En knipphammare uppsattes och en spikmaskin anskaffades. Det var ingenjören Wilhelm Lagergren och majoren Gustaf Lilliehök som utstakade denna framtidsplan för Engelsfors. Man gjorde pertspik och ekspik och andra sorters spik i olika tumtal. Spikhammaren var stor som 'en stor knytnäve och den gick väldigt fort". Tillverkningen pågick ej länge. År 1896 betraktades bruksrörelsen vid Engelsfors som helt nedlagd.

Men spiksmedjan var kvar ännu ett tiotal år och man smidde spik ända till omkring 1903, fastän huvudsakligen för husbehov. En pensionär har nyss berättat att han härdade spik i Engelsfors in på detta århundrade. För skötseln av skog och jord behövdes folk, varför det omkring år 1900 ännu var "liv och rörelse" efter brukstiden, som de gamla berättar. Där var 4 hästar och 12 kor. En häst stod för postkörningen, en för sjuktransporter och de två övriga för skogen. En klensmedja inrättades för jordbruket som också hade sin egen slipsten inom ett utrymme. Skogens folk fick ej slipa sina yxor på slipstenen för liar. Stora lancashirehammaren kom till Skansen. Fengnell, som var snickare, gjorde en specialkälke på vilken den fraktades till Stjernaund f v b per järnväg. En tid levererades köpkol till kolhuset i Engelsfors eftersom kolpriset var lägre i Engelsfors än i Långshyttan. Träkolens fraktades sedan vidare med präm till Långshyttan. 1917 kördes massor av "blästeraska" till Born f v b till Fors hytta, som då arrenderades av Klosters Aktiebolag och 1919-20 var klotsprängare Karl Liljekvist uppsänd från Långshyttan för att tillvarata allt järnskrot.

En vårväll 1936 vid tiotiden brast Tubdammen och med dunder och brak störtade en stor del av dammens vatten nedför ån mot Sjön Kalven. (Om nu Korsnäsbolaget tar bort resten av dammen, återställes Örlaxbobäcken som den var för hundra år sedan och ett par tunnland mark återvinnes för skogen att växa på. Vi skriver räkning för detta tips senare). Intill sågplatsen vid nedre fallet - där man tidigare även tillverkat tegel och där ett tröskverk varit uppställt - byggdes år 1940 under kriget en el-kraftstation för Engelsfors. Man gjorde tjänst några år men revs 1951.

Man säger att det är strunt till herrgård, som inte håller sig med ett spöke. Engelsfors håller fordringarna härvidlag. Södra herrgårdsflygeln hade ett par pigkammare på övre botten där det spökade friskt. Det har det gjort alltsedan en piga dödade sitt barn där och därefter tog sitt eget liv i sjön Kalven. Där finns en blodfläck på golvet också och "den går ej att tvätta bort".

Ni som i sommar tar med kaffe på termos och gör en utflykt till Engelsfors kan vandra på de gamla bruksbackarna och i Engelska gången och tänka Er tillbaka 100 år och se för Er ett sjudande liv med smeder, mjölnare, snickare och arbetare vid skog och jord. De bar kända namn som Boholm, Fengnell, Ljungberg, Hedlund, Matsson, Sundstedt, Englund och många flera. Ni kan vandra Engelska gången och veta att där stod soffor utställda för svärmande och älskande och Ni kan fortsätta den gången längre mot väster, där klövjevägen mot fåbodarna tar vid. Där, i närheten av nuvarande landsvägen, låg "Messmörstullen". Klövjevägen gick mellan ett par stora stenar, där det var så trångt att klövjebördan kunde skrapas av om den var för bred. Matsäckslasten tullades, därav namnet Messmörstullen.